

АНАРХІЗМ. НОВИЙ ПОГЛЯД З ПОЗИЦІЙ СУЧАСНОСТІ

*Рецензія на монографію В. А. Савченка
«Діяльність анархістських організацій
в Україні у 1903–1929 рр.:
історичний аспект та політична практика»*

Монографія В. Савченка присвячена зародженню, становленню та еволюції анархістського руху в Україні у першій третині ХХ ст. У цей період українські землі стали ареною революційної боротьби та експериментами з побудови «нового світу». В Україні, анархістські ідеї були здатні захопити і підняли на боротьбу десятки тисяч чоловік, що мріяли про свободу і рівність.

Загострення соціальних протиріч, відчуження верховної влади від суспільства, невдоволення внутрішньою і зовнішньою політикою, яку проводила влада, формування робітничого руху призвели до створення анархістського руху в Україні, який формувався як частина міжнародного анархістського руху.

Одеса, Катеринослав (сучасна назва Дніпра) та Харків були центрами анархізму в Російській імперії, Українській Народній Республіці, Українській Державі та Українській Радянській Соціалістичній Республіці. Саме там формувалися нові ідеологічні течії, і анархізм знайшли підтримку робітників.

Під час революції 1905–1907 рр., у боротьбі проти монархії, проти контрреволюції та більшовицької диктатури 1919–1929 рр., анархісти опинилися на одному боці з теоріями української державності, а Н. Махно виявився творцем оригінального «проекту» будівництва українського суспільства на принципах самоорганізації і федералізації.

Ключові слова: анархізм; робітничий рух; махновщина; диктатура; революція.

Монография В. Савченка посвящена зарождению, становлению и эволюции анархистского движения в Украине в первой трети XX века. В этот период украинские земли стали ареной революционной борьбы и экспериментами по построению «нового мира». В Украине, анархистские идеи были способны захватить и подняли на борьбу десятки тысяч человек, которые мечтали о свободе и равенстве.

Обострение социальных противоречий, отчуждения верховной власти от общества, недовольство внутренней и внешней политикой, которую проводила власть, формирование рабочего движения привели к созданию анархистского движения в Украине, которое формировалось как часть международного анархистского движения.

Одесса, Екатеринослав (современное название Днепра) и Харьков были центрами анархизма в Российской империи, Украинской Народной Республике, Украинском Государстве и Украинской Советской Социалистической Республике. Именно там формировались новые идеологические течения, и анархизм нашел поддержку рабочих.

Во время революции 1905–1907 гг., в борьбе против монархии, против контрреволюции и большевистской диктатуры 1919–1929 гг., анархисты оказались на одной стороне с творцами украинской государственности, а Н. Махно стал создателем оригинального «проекта» строительства украинского общества на принципах самоорганизации и федерализации.

Ключевые слова: анархизм; рабочее движение; махновщина; диктатура; революция.

The monograph of V. Savchenko is devoted to the origin, formation and evolution of the anarchist movement in Ukraine in the first third of the XX century. During this period, the Ukrainian lands became an arena of revolutionary struggle and experiments on the construction of a «new world». In Ukraine, the anarchist ideas were able to have captured and raised to fight tens of thousands of people dreaming of freedom and equality.

Aggravation of social contradictions, emancipation of society, alienation of the supreme power from the society, dissatisfaction with the domestic and foreign policy held by the authorities, formation of the labor movement led to developing of the anarchist movement in Ukraine, formed as a part of the international anarchist movement.

Odessa, Ekaterinoslav (modern name Dnipro), Kharkov were the centers of anarchism in the Russian Empire, the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian State and the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Namely there the new ideological currents were formed, and the anarchism found supporting of workers.

In the revolution of 1905–1907, in the struggle against the monarchy, against the counter-revolution and the Bolshevik dictatorship of 1919–1929, the anarchists objectively proved to be on the same side with the creators of the Ukrainian statehood, N. Makhno occurred to be the creator of the original «project» of construction of the Ukrainian society on the principles of self-organization and federalization.

Key words: *anarchism; labor movement; Makhnovshchina; dictatorship; revolution.*

Напередодні 100-річчя Української національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) виходить в світ монографія відомого одеського історика В. А. Савченка «Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр.: історичний аспект та політична практика», в якій автор робить вдалу спробу зробити аналіз «незручної проблеми радянської історіографії» та подати загальну картину генези анархістського руху в Україні з точки зору сьогодення.

З дослідженням ліворадикальних конкурентів комуністів – анархістів, не надто складалося в історичній літературі. Вони не вписувалися в загальні історіографічні схеми. В СРСР анархістів намагалися називати «бандитами», вважаючи, що вони не заслуговують навіть згадки, а сама проблема належала до категорії маргінальних. Сучасні історики незалежної України розглядають, переважно, теми близькі до «формування національної державності», а анархістам приділяють незначну увагу. Західна історіографія анархістського і махновського руху продовжує коливатися від апологетики до таврування політичних злочинів анархістів. Тому монографія В. А. Савченка є актуальною і давно назрілою.

Книга побудована за хронологічним принципом і включає чотири основні розділи: «Аналіз історіографії, джерельна база, методологія дослідження»; «Політична практика анархістських організацій в добу існування України у складі Російської імперії у 1903–1917 рр.»; «Політична практика анархістського руху в епоху революцій та визвольних змагань 1917–1920 рр. в Україні»; «Анархістський рух в УСРР у часи військового комунізму та НЕПу (листопад 1920 – листопад 1929 рр.)».

Анархісти, заперечуючи владу, ідею партійності та партійні структури, принципово відмовлялися від фіксованого партійного членства, документації та бюрократії. Все це призвело до того, що фактично не існує значної кількості «внутрішніх» документів, що висвітлюють рух українських анархістів зсереди (крім окремих резолюцій конференцій та з'їздів, що проходили в іноземному вигнанні). В. А. Савченко, відновлюючи історичний контекст, залучив значний архівний матеріал. Основу роботи складають документи 9-ти українських архівів, 3-х архівів Російської Федерації, архівів Амстердама та Парижу (800 справ). Розібратися в діяльності анархістів допомогло вивчення нечисленних спогадів учасників подій (серед

них, вперше до наукового обігу введені англомовні матеріали анархістських лідерів Е. Голдман, О. Беркмана, Б. Еленського, Г. Максимова). Також, опрацьовано близько 40-а анархістських періодичних видань (в тому числі з Аргентини, США, Франції, Німеччини, Швейцарії), серед яких унікальні підпільні видання 1905–1924 рр.

Вперше в українській історіографії з'явилася монографія, що розкриває діяльність анархістів. Подібних монографічних досліджень, до цього часу, не існувало (виняток становить лише РСДРП – РКП (б) – ВКП (б) – КПРС).

Цінність монографії В. А. Савченка полягає у введенні до наукового обігу значного фактичного матеріалу. Автор знайомить читача з десятками повністю забутих імен, які зіграли, в свій час, помітну роль в історії анархістського руху (серед них Я. Новомирський, П. Салімовський, О. Таратута, І. Гроссман, К. Ердальєвський та ін.).

В Одесі, Катеринославі та Харкові в різні періоди революційної бор

отьби, анархісти зуміли повести за собою робітничий рух (організували численні страйки), там поширювалися анархістські ідеї та література. Вказані міста стали центрами нових організаційних структур (федерації анархістів-синдикалістів «Новий світ» та «Набат»).

Автор детально висвітлює причини та обставини виникнення анархістського руху в Україні, наполягаючи на тому, що він завдячує зародженню не лише діяльності анархістських емісарів із Лондона і Женеви, але й місцевим групам «Союзу непримиренних». Особливу увагу В. А. Савченко звертає на організаційну та пропагандистську діяльність напрямків анархізму-синдикалізму та анархізму-ілегалізму, федерацій «Чорний прапор» та «Чорний ворон», а також впливу анархістів на формування місцевого профспілкового руху.

Автор зміг розвіяти деякі соціально-політичні міфи, що так чи інакше пов'язані з історією анархістського руху. Слова В. І. Леніна про анархістів, як про маргіналів та «дрібних буржуа», В. А. Савченко переконливо спростував, доводячи, що починаючи з перших кроків анархізму в Україні, пропаганда анархістів була спрямована на робітників – тисячами анархісти видавали листівки із закличками до робітників і селян. Автор стверджує, що міф про те, що «робітни-

ки і трудове селянство не підтримали анархістських ідей» був створений конкурентами анархістів і не підтверджується фактами. Це давало змогу створити зневажливе ставлення істориків, політологів, соціологів до феномену анархізму, як до чогось несерйозного. В дійсності ж, анархісти Одеси, Києва, Харкова, Катеринослава, Житомира, відігравали важливу роль в страйковому робітничому русі 1905–1907 рр. найбільш численними серед робітників-анархістів виявилися матроси і коچهги цивільного флоту, слюсарі, токарі, металурги, електротехніки, друкарі, харчовики, кравці. В анархістських групах значну роль відігравали студенти та учні професійних шкіл, лідерами анархістського руху були люди, що пройшли «школу політичної боротьби» – колишні есери і соціал-демократи.

Твердження багатьох істориків, про відсутність масовості в анархістському русі, нечисленність анархістських федерацій і груп, також спростовується автором. В. А. Савченко доводить, що федерації анархістів мали значну кількість членів і симпатиків, що за часів піку популярності анархізму в 1906–1907 рр. в Одесі анархістські гуртки стали утворюватися при гімназіях, народних училищах, заводах, ремісничих майстернях. Вказана теза, на наш погляд, вимагає подальших досліджень та уточнень, адже сам автор стверджує, що анархістські групи не мали «фіксованого членства».

В. А. Савченко вперше підняв питання про організаційну структуру анархістського руху. На перший погляд, анархісти не підпорядковувалися логіці, властивій партійним структурам: керувалися локальними завданнями, не мали «проголошеного» формального центру, який віддавав би директиви, призначав керівництво, вів реєстрацію членів. Зокрема, автор вказує, що в Одесі існували численні «дикі» анархістські групи, які не підпорядковувалися жодним загальним лідерам і центрам. Проте, головну роль в русі мали анархісти, що були об'єднані в федерації: «Хліб і воля», «Земля і воля», «Чорний прапор», «Новий світ», «Чорний ворон». Вони мали організаційні центри, своїх послідовників, забезпечували взаємозв'язки локальних груп. Координуючу роль в анархістському русі виконували найбільш впливові місцеві організації (федерації): Одеська і Катеринославська (для губерній південного-заходу Російської імперії), що були визнаними ідейними лідерами регіону, видавали анархістські друковані органи, за допомогою яких встановлювався інформаційний зв'язок між групами, формувалися загальні стратегічні цілі, спільні тактичні завдання.

В історичній науці встановилася хибна думка про повне заперечення анархістами політичної боротьби. В. А. Савченко влучно вказує, що анархісти заперечували лише боротьбу за парламентське представництво, вважаючи її лише боротьбою за владні повноваження, відносно ж політичної боротьби взагалі (як боротьби за маси) анархісти використовували її різноманітні методи.

Історики штучно обмежували діяльність анархістських груп 1905 – серединою 1907 рр. (пов'язуючи її тільки з часом революції). Автору, на «одеському»

прикладі, вдалось довести, що історія анархізму в Україні має більш широкі хронологічні рамки.

У боротьбі з абсолютною монархією анархісти опинилися на одному боці із майбутніми творцями української державності. З цим важко сперечатися, але в історіографії замовчувався той факт, що у часи царату анархісти були політичними союзниками українських національних рухів і партій.

Проте, визначаючи роль анархістського руху в історії України, не слід забувати, що в своїй боротьбі за «права народу», анархісти переступили через фундаментальне право людини – право на життя. Анархісти заперечували можливість прогресивного розвитку капіталізму, намагаючись втягнути українців у вир кривавої боротьби за фантастичні цілі, яких неможливо було досягнути. У цьому сутність не тільки сумного досвіду анархістів, але й більшовиків – тиранів революції. Анархістський рух «захлинувся» у власному терорі, який, за своєю природою, не міг служити суспільству.

У монографії приділяється увага оцінкам, причинам і наслідкам анархістського політичного та економічного тероризму. Сотні терористичних актів, проведених анархістами, забрали десятки життів, посягли страх серед населення. Анархізм часто пов'язують з «бандитизмом», вважаючи, що анархісти провадили терор заради терору, а грабунки – заради грабунків. Проголошуючи «широкую і безперервну вуличну війну», анархісти вели терор не стільки для усунення конкретних особистостей, скільки для пропаганди своєї позиції, для залякування представників всієї політико-економічної еліти. Вперше в історіографії В. А. Савченко провадиться думка про те, що анархістський тероризм був одним із основних засобів пропаганди для анархістських організацій, які не мали значних матеріальних та організаційних ресурсів, що численні експропріації анархістів були єдиним засобом для організаційного будівництва анархістських груп і налагодження анархістської преси.

Лютнева революція 1917 р. принесла анархістам широкі можливості легальної політичної діяльності, повернувши сотні анархістів з тюрем, заслань, еміграції, дала привабливі гасла соціалізації, закінчення війни, розширивши сферу впливу на громадське життя. Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. анархістський рух досяг свого піку, в нього з'явилися шанси стати впливовим і масовим, зростаючий стихійний анархізм надав необхідні людські ресурси. Початок 1918 р. видався часом найбільшого «припливу» людей до анархістських організацій в Україні. Саме тоді анархісти повернулися до експропріації, що дало їм фінансові можливості для формування організаційної мережі.

У часи революційних подій, анархісти мимоволі «підіграли» більшовикам, увійшовши з ними до «лівого блоку» разом з лівими есерами, взявши курс на повалення Української Народної Республіки. Ідеологічні розбіжності визначили тимчасовий, ситуативний характер подібного «лівого блоку». Зі зміцненням більшовицької влади, анархісти із союзників перетворилися в опозицію правлячій партії. Анархісти не змогли вирішити для себе коло важливих ідеологічних питань. Під впливом більшовиків, які змогли

скористатися анархічними настроями населення, анархістський рух розколовся. Соціалізація була «похована» владою у 1918 р., коли змогла зупинити рух самоорганізації та самоуправління. Гасло «третьої революції» у лютому того року втратило актуальність, тому що анархісти вирішили захищати революцію від «реакції» (німецько-австрійських військ, білогвардійців). Більшовики з весни 1918 р. почали жорстку цілеспрямовану боротьбу проти анархістів, усвідомлюючи небезпеку зростання популярності їхніх ідей в умовах соціально-економічної кризи.

Анархісти-ренегати (в Україні таких було близько 25 %) пішли за більшовиками, повіривши в пропаганду необхідності спільного захисту революційних завоювань та сподіваючись на «покрокове відмирання держави», яке проголошували більшовицькі лідери. Поява великої кількості ренегатів «від анархізму», які спокусилися обіцянками влади «блоку лівих партій» та продовженням революційних змін, стала проявом кризи руху. Більшовицька влада змогла тимчасово залучати анархістів і махновців до своєї «гібридної війни» проти Української держави, УНР. Проте, вже навесні 1919 р. анархісти самі стали різко критикувати більшовицьку диктатуру – «комісаро-державність», а махновці, користуючись моментом, вирішили втілювати ідею «вільних рад», захищати автономію анархістського «вільного району» за допомогою повстанської армії.

Федерація анархістів «Набат» постала як лояльна до більшовиків легальна структура, але з січня 1919 р. стала в відкриту опозицію до них, опинившись у напівлегальному стані, намагаючись провести в Україні «третю революцію» з допомогою махновського руху. Махновський рух зміг скористатися помилками та злочинами радянської влади і продовжити експеримент будівництва «вільного району». Вони продовжували боротьбу не під страхом репресій, а з надією на перехід значної частини РСЧА (до РПАУ (м)) перейшла бригада 1-ї Кінної армії, тисячі червоноармійців, значним був ефект Кронштадтського повстання) на їхній бік та на успіх загального селянського повстання в Україні.

Анархістський рух в Україні після розгрому кінця 1920 – весни 1921 рр. відновився у часи НЕПу. Анархісти намагалися використати народне незадоволення, викликане голодом та падінням рівня життя, очолити протести трудящих. У той же час махновський рух був ліквідований не тільки військово-каральними діями влади, але й внаслідок переходу до НЕПу та політики голодомору 1921–1923 рр., який позбавив повстанців економічної та соціальної бази. Остання поява Н. Махно на Півдні України датується кінцем липня – серпнем 1921 р.¹

У 1923–1926 рр. проявився феномен анархістського «ренесансу» в СРСР (особливо в УСРР). Розгром соціалістичних партій штовхнув опозиціонерів до радикальних груп. Каральні органи «вловили» вказану тенденцію і доклали зусиль, щоб локалізувати і за допомогою «точкових» і масових репресій знекровити

підпілля. Історія анархістського руху поширюється на всю епоху НЕПу.

Проте, саме в кінці 1920-х рр., відбувся занепад і згорання анархістського руху, який фактично перейшов у найпростішу початкову форму – існування невеликих груп ідейних однодумців, що підтримували зв'язок між собою. Криза в анархістському русі України у 1927–1929 рр. була пов'язана з тим, що анархізм користувався старими ідеологічними догмами, поставив себе поза політичними союдами і блоками, відкидав «українське питання». Анархісти України не змогли сформувати потужної підпільної структури, так як арешти позбавляли їх групи можливості активно впливати на події. Інформація про будь-який виступ чи листівку ставали початком «половання» на місцеву анархістську групу. На занепад руху також вплинули загальні особливості суспільних зламів – втрата надії на зміни та необхідність пристосуватися до режиму, який посилювався завдяки терору.

У роки визвольних змагань анархістський рух став заручником ситуації та ідеологічних догм, був використаний більшовиками для встановлення власної диктатури, боротьби проти української незалежності. Махновський рух виборював свій «проект» української незалежності, побудований на анархістських ідеалах, самоорганізації та федералізації. Спроби реалізувати цей проект приводили махновський рух до збройного протистояння з диктатурою більшовицької влади. Після листопада 1920 р. анархісти України остаточно відмовилися від союзів з більшовиками, ставши складовою частиною антибільшовицького підпілля, в структурі якого значну роль зіграли сили українського національного спротиву.

Разом з тим, робота В. А. Савченка містить деякі недоліки: є певні неточності фактичного характеру в прізвищах анархістів, можливо, це пов'язано з перекладами з різних мов; автор не завжди критично ставиться до спогадів, а виклад матеріалу періодично носить публіцистичний характер.

Проте, вказані недоліки не впливають на загальне позитивне враження від монографії В. А. Савченка «Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр.: історичний аспект та політична практика», яка є важливим внеском у дослідження історії України. Монографія буде корисною для викладачів, студентів, науковців, а також широкому загалу громадськості. Історія України, завдяки книзі В. А. Савченка, вже не уявляється лише лінійним процесом боротьби «червоних», «білих» та представників національних сил, а показує складність і неоднозначність політичних процесів та роль в них анархістського руху.

© Котляр Ю. В., 2016

Дата надходження статті до редколегії 24.10.2016

¹ Горбуров С. Г., Котляр Ю. В., Шитюк М. М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2003. – С. 77.